

dram ve ütopya arasında

ŞENOL KORKUT

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Dışişikiler Dairesi

Ağitlar bazen vefat eden düşünürün felsefî, tarihî ve siyasî duruşunun üstünü örten anımsamalara dönüşebiliyor. Böyle bir tehlikenin önüne geçebilmek, belki de söz konusu kişinin siyaset ve düşünce tarihindeki yerine bakmak, onu meşgul eden problemleri ve sorduğu soruları yeniden tartışmaya açmakla mümkündür. Müslümanları önceden Lata, Menata, Uzzaya, şimdi de Dolara tapan topluluk olarak tanımlayan güruha göre, Müslüman, zaten Amerikanın Yugoslavya içindeki adamıydı ve yaptıkları bu misyonun bir parçasıydı. Ya da dünyanın o çetin yerinde etrafında olup bitenlere seyirci kalmış, mağarasından hiç çıkmamış bir müzmindi. Sanki yaşantısına hiç şahit olmadığımız Bosnadaki mitolojik bir kahraman! Öyle ya bu devir, "yaptığın sanatın otoritesine bilgelik ver, kendine üstatlık yolunu aç" devriydi. Hayır, o, birçok kavramın bağlamından ve İslamî referans-

larından koparıldığı bir çağda bu kavramların içeriğini yaşadığı coğrafyanın bütün olumsuzluklarına, bütün çetrefilliklerine rağmen tarihe tanıklığıyla dolduran bir mümindir. Biz bu yazımızda bunları bir kenara bırakıp onun insan ve toplum ilişkilerine bakışını ele alacağız.

Begoviç'in 'Doğu ve Batı Arasında (Alternatif Olarak*) İslam' adlı eserinin ana fikri, kuşkusuz, İslam'ın, tıpkı coğrafi konumunda olduğu gibi, Doğu ve Batı medeniyetlerinin düşünce tarzlarının, idealist ve materyalist

Begoviç'in 'Doğu ve Batı Arasında (Alternatif Olarak) İslam' adlı eserinin ana fikri, kuşkusuz, İslam'ın, tıpkı coğrafi konumunda olduğu gibi, Doğu ve Batı medeniyetlerinin düşünce tarzlarının, idealist ve materyalist dünya görüşlerinin ortasında, onların alternatifi olarak yer almasıdır.

dünya görüşlerinin ortasında, onların alternatifi olarak yer almasıdır. Bu bağlamda, insan ve toplum ilişkileri açısından özellikle Batı düşüncesi tarihine bir göz gezdirmek Begoviç'in dram ve ütopya arasında İslam'a belirttiği yeri daha net görmemizi sağlar. Dram, insanı merkeze alıp, insan ruhuna dışındaki bütün nesnelere değersiz olarak algılatıp onu kendi kendine yeten bir özne olarak tanımlayan, bir bakıma Protameos'tan kalkarak insanî faaliyet alanını yapılandıran durumu ifade eder. Bu yönelimde insan, dışındaki özne ve nesnelere ilişkilerini Tanrı'nın varoluşsal müdahalesini, gözetmeksizin düzenleme yoluna gittiği ve bu yüzden itidali bulamadığı için doğal olarak onlarla tutarsız ve onları yok sayan bir tutuma sahip olur. Shakespeare'in o çok kesip biçen kahramanları bu duruma tipik birer örnek olarak verilebilir: Othello'nun o ağzı köpüklü kıskançlık krizlerini, ruhunun derinliklerin-

deki insanî duyguların kısır döngüsünde olmak ya da olmamak çığırındaki melankolik Hamlet'i, Romeo ve Jüliette'teki hep insana hasredilmiş şekliyle aşkı, ihtirasları ve nefreti... Aynı şekilde, Cemil Meriç'in, eserlerini okumanın, kişinin kendini bile bile hasta etmesi olarak telakki ettiği Dostoyevski'nin, artık edebî olmanın ötesinde sosyolojik, psikolojik ve teolojik bir konu olan kahramanlarını hatırlayalım; kendini sırf çevrenin bir ürünü olarak algılayan ve çağının Napolyon'u olma tutkusunun, insanı olmadık uçurlara sürüklemesinin bir örneğini kendisinde bulduğumuz Rodya'yı, Karamazov kardeşleri, babalarını ve Smerdyakov'u; her romanın başında, ortasında ve sonundaki varoluş krizlerini, sara nöbetlerini, çıldırmaları ve delilikleri... Camus'nün cinayeti bile değer dünyamızda bir hiç yapan Yabancı'sını, Virginia Wolf'un kendini nehrin sularına bırakıp intihar eden kahramanı Mrs. Dollaway'ini, Sartre'in benzer acılarla kıvranan Lüksemburg parkında bazı anlarına şahit olduğumuz Matheo'sunu... Batı edebiyatından kısmen örneklendirdiğimiz, yaşadığı bunalımlar sonucunda bir kısmı intiharla, bir kısmı nihilizmle cebelleşen kahramanların listesini antik Yunandan modern çağa kadar uzatmak mümkün. Begoviç böyle bir duruma dram diyor.

İkinci görüş ise, insanı, sadece toplumu toplum yapan fonksiyonel bir arac. bir üretim makinesi, tek tip, duvardaki sıradan bir tuğla olarak algılayan ütopya; yani hayalî ülkelerin bir ürününe indirgeyen algı geleneği. Platonun felsefî ütopyası İdeal Devletiyle başlayıp Hellenistik dönemde teolojik etkilere bürünmüş City of God'ını, Thomas More'un duruma adını veren yapıtı Siyasî Ütopyası, Campenalla'nın Güneş Devleti, Roger Bacon'un Yeni Atlantisi, Aydınlanmayla beraber Marksizm ve günümüzde de bilimsel

versiyon olarak George Orwel'in 1984 adlı yapıtıyla devam eden ve başka bir açıdan modern dünyanın vaadettiği ütopyalar dizisi... Düşünce tarihinde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, mevcut toplumu ideale yaklaştırıp yaklaştırmayacağı açısından oldukça tartışmalara sahne olan ütopyaların filozoflarca en fazla eleştirilen ve tutarsız bulunan boyutu hiç şüphesiz ferdin şahsiyetini, özgürlüğünü, aileyi, ahlakı ve hukuku yok saymaları olmuştur.

Platon'un İdeal Devleti, bazı farklı yorumlamalara rağmen aslında toplumdaki bütün kesimleri kapsayan bir devlet görüşü değil, (köleler hep dışardadır) sadece aristokratlar sınıfı için tasarlanmış bir sistemdir. Bu devlette her şey ortak olduğu için özel mülkiyet yoktur. Aynı şekilde kadınlar ve çocuklar da ortaktır. Uzun süreli tedaviye muhtaç olan hastaların daha fazla topluma yük olmadan intihar etmeleri gerekir. İnsanın duygularını ön plana çıkarıp toplumdaki işlevinden uzaklaşmaması yani iyi veya kötü duyguların, kanunların yerini almaması için bu devlette hatiplere ve şairlere yer yoktur. Aynı şekilde, bu düzende herkes tek tip olacağı için ahlaka, hukuka dolayısıyla hakimlere de yer yoktur. Her ne kadar Platon bu görüşlerini bir nebze Kanunlar da tashih etse de Cumhuriyette demokrasi ile bir hayli alay etmesine rağmen buradaki görüşler, genelde modern klasik okurları tarafından ihmal edilmiştir.

Thomas More'un ütopyasında da aslında benzer durumlar söz konusu olmakla beraber ütopyanın refahı tüm topluma yayılmıştır. Herkes tarımla uğraşır. Çalışma saatleri herkes için aynıdır. Yemekler toplu yenir çünkü evde veya tek başına yemek suçtur. Herkes tek tip giyinir. Savaş durumunda her türlü hile meşrudur.

Kendisi de bir rahip olan Campanella da Güneş Devleti'nde özel mülkiyetin olmamasını, kadınların ve çocukların ortak olmasını, ilk Hıristiyanların özellikle de havarilerin yaşantılarıyla temellendirmeye çalışır. Güneş devletinin başında adına Hoh denen, dünya ve ahiret ilişkilerini dengeleyen bir baş rahip, metafizikçi yer alır. Campanella'nin ideali Hristiyanlaşmış bir bakıma siyasal teolojinin hakim olduğu bir ütopyadır. Onun için devletin çeşitli kesimlerinde avama ilham olması açısından bütün azizlerin ve kilise babalarının resimleri vardır. Ütopya üzerine çalışanlar, bu son iki ütopya türünün ortaya çıkmasında, müelliflerin zamanlarındaki Katolik ve siyasî kurumların insanlar üzerindeki baskılarının tersine bir anlayışın ve bu yoldaki hayallerin etkili olduğunu belirtirler. Ada ütopyaları, dünya coğrafyasının büyük bölümünün keşfedilmesiyle beraber yerini Marksizm gibi bilimsel ve felsefî ütopyalara ve günümüzde de teknolojik ütopyalara bırakır.

Begoviç dram ve ütopya arasında İslam'ın cemaat anlayışını bir alternatif olarak sunar. Onun ütopyadan kastettiği, ister felsefî (Platon), ister siyasî (More), ister tarih felsefecileri tarafından oluşturulanlar (Hegel, Spencer, Marks) olsun ana özelliği olarak ütopia ideası"dır.

Begoviç dram ve ütopya arasında İslam'ın cemaat anlayışını bir alternatif olarak sunar. Onun ütopyadan kastettiği, ister felsefî (Platon), ister siyasî (More), ister tarih felsefecileri tarafından oluşturulanlar (Hegel, Spencer, Marks) olsun ana özelliği olarak ütopia ideası"dır. O bu manada teolojik bir ütopyaya da karşıdır. Ona göre dram ve ütopyanın bir kısır döngü şeklinde sonsuza dek gitmesi Allah'ın insan varlığına yaptığı varoluşsal müdahale ile son bulur. Yani bu

iki uç arasında en sağlıklı ilişkiyi, Begoviç'in, tarihi ondan önce ve ondan sonra olarak ikiye ayırdığı İslam, en sağlıklı bir şekilde gerçekleştirecek yegane alternatiftir. Ona göre, bütün dramlar ve ütopyalar, komünizmde uygulandığı şekliyle insanı ve toplumu büyük bir çıkmaza sürükler. Bu manzarayı Doğu Bloku ülkelerinde uygulanma şansı yakalanmış bir ütopya olarak komünizmin geldiği son noktada pratik olarak görmek mümkündür. Aynı durum ve gelinen nokta farklı bir tarzda olmakla beraber aslında kapitalist dünya için de geçerlidir. Nihayetinde aslında kapitalizm de yeryüzünde bir cennet gerçekleştirme hayaliyle hukuk,

Begoviç; ütopyaları ahlak, aile, değer ve insan şahsiyeti karşısında takındıkları olumsuz tavırdan, insanı sadece işlevsel bir varlık olarak ele almalarından dolayı eleştirir.

ahlak ve aileye karşı takındığı tavırla örtük bir ütopyadır. Begoviç'e göre, dram insan ruhunda cereyan eder, ütopya ise insan toplumuyla ilgilenir. Dram kainatta mümkün olan varoluşun en yüksek şekli, ütopya ise dünyada cennet rüyası veya hayalidir. Dramın özünü hürriyet; ütopyanın özünü ise düzen ve tek tipçilik teşkil eder. Dram insanla, ütopya ise dünyayla uğraşır. Ütopyada insanın ruhu hayalî bir yardımcı olarak algılandığından, burada beşerî problemler, insan hürriyeti ve şahsiyeti yoktur. Aksine insan fonksiyonel olarak vardır. Ütopyada ahlak ve aile yoktur. Bu manada, topluma tatbik edilen materyalist istidaller bir nevi sosyalizme veya komünizme götürür. Aynı istidaller eğer ferdin hayatında sistemli bir şekilde tatbik edilirse hazcılık/Epikürcülük denilen zihniyet ortaya çıkar.

Begoviç; ütopyaları ahlak, aile, değer ve insan şahsiyeti karşısında takındıkları olumsuz tavırdan, insanı sadece işlevsel bir varlık olarak ele almalarından dolayı eleştirir. Ona göre, insan toplulukları bir arı veya karınca topluluğuyla kıyaslanamaz. Arı ve karınca örnekleriyle dile getirilen hemcinslerle beraber olma ihtiyacı, insanî olmaktan ziyade hayvanî, zoolojik ve biyolojik bir özelliktir. Bu durumda, insan tabiatı gereği anti-sosyaldir, diyen Hobbes haklıdır. İnsanın topluma ve dış dünyaya yönelimi her şeyden önce içgüdüsel ve tabii bir zorunluluktan kaynaklanır. Fert ve toplum arasında kurulacak ve insanı ütopya ve dramın çıkmazlarından kurtaracak yegane ölçü ahlaktır. Faaliyetlerimiz eğer şuurlu veya irademizle değilse, eğer ütopyada olduğu gibi mecburen çalışıyorsak, o zaman her ölçü ve dolaşısıyla ahlak da manasız olur. Bunun için komünizmde insanın en iyi, en yararlı davranışı bile ahlakî değildir. Mütefekkiye göre, insanın ferdiyetini dikkate almayan, insanı bu gerçeklere rağmen sırf toplum üyesi olarak görmek isteyen her sistem, yanlış tasavvurlardan hareket etmektedir. Çünkü, eğer bir arı düşünebilseydi ve içgüdünün hakimiyeti altında olmasaydı, çalışmaktan kaçınır ve arkadaşlarının biriktirdiği balı yemek isterdi. Bu açıdan bakıldığında aslında ahlakın kendisi olan şuuru göz ardı eden materyalistler ve sosyalistler büyük bir çıkmazın içinde olmuşlardır. Çünkü bu durum Marksizm'in sosyal devletini gerçekleştirmenin önünde engel teşkil etmiş ve onların iflasına sebep olmuştur.

İnsanın bu özelliği, onun topluma ve otoriteye bakışında farklılığa sebep olabilmektedir. Mesela bazı insanlar güçlü iktidarlara, resmi geçitlere, orduların matematiksel hareketlerine hayrandırlar. Bunlar tebaadır. Bunlar sadık, dürüst vatandaşlar olurlar.

Öbür tarafta mutsuz, tardedilmiş ve daima gayrı memnun kalmış insanlar vardır. Bunlar hep yeni bir şeyler isterler, ekmek yerine hürriyetten, intizam ve barış yerine insanın şahsiyetinden bahsederler.

Doğu ve Batı, Sırp lar ve Hırvatlar, Sosyalizm ve Kapitalizm arasında kalmış ve ömrünün uzun bir dönemini "Tito Yugoslavya'sı"nda özgürlük mücadelesiyle geçirmiş Begović'e göre, tebaa insanlara, otoritelere, putlara; hürriyetçiler ve isyancılar ise tek Tanrıya taparlar. Putperestlik köleliğe ve boyun eğmeye nasıl engel teşkil etmiyorsa, hakikî din de hürriyete mani değildir.

İnsanların bir arada yaşadıkları kalabalıklar da aynı şekilde ikiye ayrılır. Toplum maddî ihtiyaca, menfaate; topluluk/cemaat ise manevî ihtiyaca, meyle istinat eder. Toplumda insanlar menfaat vasıtasıyla birbirine bağılyken, toplulukta ise insanlar müşterek fikir, karşılıklı itimat veya bir oldukları hissiyle birbirine bağıly kardeşlerdir. Bu durumda insanın başkalarıyla beraber yaşaması bir zaruret sonucudur. Toplumda güçlü olanın kanunları söz konusuysen toplulukta adalet, yardımlaşma ve kardeşlik söz konusudur. Uygarlık toplumu oluştururken insanlar arasında dahilî, şahsî, vasıtasız münasebetleri koparır ve yerine haricî, anonim, vasıtalı münasebetler kurar. Onları birbirine bağılayan sadece fabrika binası türünden üretim araçlarıdır. Bunun için en fazla yalnızlık, insanların en çok olduğu metropollerde ortaya çıkar. Bu açıdan bakıldığında ütopyalarla kapitalizm içten içe örtüşen bir yapıya sahiptirler. Begović'e göre, insanlar arasındaki hakikî topluluk ancak sevgi, fedakarlık gibi yalnız dinin tanıdığı bazı hissiyata istinat edebilir. Bu durumda toplumun varolması için adalet asla lazım değildir; fakat topluluğun varolması için mutlaka lazımdır. Pratik bir toplumda ne kadar çok hakikî insan bu-

lunursa topluluk o kadar çabuk meydana gelir. Böyle bir saf toplum ütopya olarak kalmaz, insanî bir boyut göstererek topluluk haline gelir.

Toplum ve topluluk tanımlarını göz önüne alırsak insana mahsus olan ferdiyet, şuur ve hürriyetin bertaraf edilmesi ütopyanın vazgeçilmez şartı olur. Begović'e göre, bu nedenlerden ötürü ütopya ateistlerin inancıdır. Şayet insanı mükemmel bir hayvan değil de şahsiyet sahibi bir varlık olarak kabul edersek ütopya sadece bir hayal olur. Eğer ideal bir toplum olmazsa insanın daima huzursuzluk, mutsuzluk ve dramla karşı karşıya kalacağı savı da tutarsızdır. Çünkü ideal toplum kuşaklarının monoton bir şekilde birbirini takip etmesi Ku'ran'da, (2/36) da açıklandığı gibi mümkün değildir. Çünkü, yaratılış gerçeği ve insanın varoluşuna yapılan Allah'ın müdahalesi de sırf bu yüzden- dir. Müellife göre, toplumun ideal bir şekilde düzenlenmesi, kahinlerinin toplumu ve menfaatlerini en yüksek kanun olarak ilan etmelerine karşı, Allah en yüksek kanunun 'insan' olmasını istemektedir. Dünyanın bir imtihan yeri olabilmesi, insanın en yüksek değer olarak liyakatini gösterebilmesi için Allah ona hürriyet vermiştir. Şu halde ütopy-

Toplum ve topluluk tanımlarını göz önüne alırsak insana mahsus olan ferdiyet, şuur ve hürriyetin bertaraf edilmesi ütopyanın vazgeçilmez şartı olur.

yanın mümkün olduğuna inanmak, insan ruhunun inkarı esasına dayanan bir nevi safdil iyimserliktir.

Begović, ütopyaların aileye karşı olumsuz tutumlarını, pratik olarak onu getirdiği noktalardaki tutarsızlıklarını gözler önüne se-

Begoviç'in ardından belki de en fazla dile getirilmesi gereken şey, insan(lık)ın nasıl ve neden yaşaması gerektiği noktasında, İslam'ın alternatifliğinin bugün için ifade ettiği önemdir.

rerek eleştirir. Platon'da gördüğümüz şekliyle ütopyalarda evlilik yoktur. Dolayısıyla aşk da yoktur. Begoviç bu noktada bize ilginç bir örnek verir. Çin kültür ihtilali, sosyal bir olgu olmadığı gerekçesiyle aşkı yasaklamıştır. Eğer duyulacaksa bu türden duygular vatana, sosyalizme ve Mao'ya yönelik olmalıdır. Bunun için Çin'de aşktan bahseden kitaplar uzun süre piyasadan ve kütüphanelerden kaybolmuş ve Mao'nun ölümünden sonra Tolstoy'un Anna Karenina'sı piyasaya çıktığında yoğun bir ilgiyle karşılaşmıştır. Sovyetler Birliğindeki boşanma oranları 60'lı ve 70'li yıllar boyunca ABD ile yaklaşık olarak aynı orandadır. Her iki ütopyada da aslında kadının geldiği konum farklı değildir çünkü her iki sistemde de analık kadının özgürlüğünün önüne bir engel olarak çıkarılmıştır. Tıpkı 19. yüzyıl realist romancısı Balzac'ın 'İki Gelinin Hatıraları' adlı romanında tasvir ettiği gibi (doğal yaşayan/annenin huzurlu, diğerinin mutsuz), Begoviç de uygarlığın kadını, hayranlık ve kullanım objesi yapmasının tehlikelerine değinir.

Ona göre, uygarlık satış elemanı, mankenlik, mürebbiyelik, sekreterlik, temizlik işleri gibi meslekleri analık vazifesine tercih etmiştir. Oysa kültür analığı yüceltmiş, en güzel şiirler onlar için yazılmış, en güzel resimler ve en güzel besteler onlar için yapılmıştır. Bu durumda Begoviçe göre, nasıl ki mankenlik, bakıcılık ve gündüz bakımevleri karşı dünyaya aitse, anne ve aile de toplum ve ütopyadan ziyade dinî dünya anlayışına yani topluluğa/cemaate aittir.

Begoviç'in ardından belki de en fazla dile getirilmesi gereken şey, insan(lık)ın nasıl ve neden yaşaması gerektiği noktasında, İslam'ın alternatifliğinin bugün için ifade ettiği önemdir. Bugün, Doğuda ve Batıda akademik liyakatten ve felsefî altyapıdan yoksun grupların dört elle sarıldıkları, aslında İslam'ın aleyhine emperyalist çağrışımlara sahip dinler arası diyalog, dinî çoğulculuk, medeniyet kavramı etrafında geliştirilen karşıt görüşler gibi akımların yaygınlaştırıldığı ve İslam'ın kayıp bir Hellenistik uygarlık olarak sunulmaya çalışıldığı bir zamanda, tahrif edilmemiş vahiy çerçevesinde dram ve ütopya, Hıristiyanlık ve Yahudilik arasında İslam'ın konumuna dair Begoviç'in bize söyleyeceği çok şey var. Bu durumda Begoviç vefatından sonra çokça işlendiği şekliyle soğuk savaşın bütün özelliklerini ve gerilimlerini sosyal ve bilimsel çevresinde hissetmesine, hatta bu unsurların bıraktığı mirasa nüfuz etmesine rağmen klasik bir soğuk savaş Müslüman düşünürü değil, modern dünyada sözkonusu dram ve ütopya arasında bocalayan Müslümanlara ve İslam düşüncesine yeni işaret ve imkanlar sunacak bir alimdir. Aynı şekilde o, modern İslam düşüncesinde bir islam düşünürünün sadece nazarî yönünü değil aynı zamanda ameli yönünü de müşahedelerimize sunan yegane alimdir. ■